

MUSTAFA SAMİ EFENDİ'NİN TÜRK YENİLEŞME TARİHİNDEKİ YERİ

Bilge Erciâsun *

Mustafa Sâmi Efendi İstanbul'da doğdu. Defterdar Mektubi Kalemine girdi. Bir müddet çeşitli memuriyetlerde bulunduktan sonra Viyana Sefâreti kâtipliğine tâyin edildi. Döndükten sonra Antedi Kalemî hulefâsı, 1838'de de Paris Sefâreti baş kâtibi oldu. O sene Sefer ayının ikinci günü İstanbul'dan hareket etti. Daha sonra 1840'ta Takvimhâne Nezâretine tâyin edilen Mustafa Sâmi Efendi 1841'de azledildi. Beş sene mâzul kaldıktan sonra 1846'da Zirâat Meclisi âzâlığına, bir müddet sonra Viyana Maslahatgüzarlığına, aynı sene Berlin Sefâretine, 1850'de de Tahrân Sefâretine nasbolundu. 1852'de İstanbul'a döndü. 1855'te vefat etti.

1838'de tâyin olunduğu Paris'e giderken Avrupa'yı gezmiş ve gördüklerini Avrupa Risalesi adlı küçük eserinde anlatmıştır. Kırk sayfadan ibâret olan bu eseri şöyle özetleyebiliriz:

1254 (1838) yılı Sefer ayının ikinci Perşembe günü vapurla İstanbul'dan hareket eder. Sekiz günde Bahr-ı Sefid boğazı, Midilli, Şire, Mora adalarının sularından geçerek Malta adasına gelir. Buradaki karantinahânedeki 21 gün kaldıktan sonra vapurla Siraküza, Mesina, Napoli yoluyla Roma'ya gelir. Papa ile görüşür. Ayın yirmi ikinci günü Roma'dan çıkarak Toskana hükümetinin pâyitahtı olan Floransa'ya varır. Burada dört gün kaldıktan sonra Boloyna, Milan, Venedik, Triyeste, Viyana, Prag, Berlin, Hanora Hükümeti, Hestin Memleketi, Frankfurt, Ahen Kasabası, Brüksel ve Anvers yolu ile Londra'ya gelir. Bir ay Londra'da kalan Sâmi Efendi, Tamis (Taymis) nehri ve Bahr-i Muhit (Atlas Okyanusu)'ten geçerek Fransa'ya, Paris'e gelir. Mustafa Sâmi Efendi risâlesinin bundan sonraki kısmında Avrupadaki intibâlanın anlatır. Bu intibâlar şu başlıklar altında toplanmıştır: Der-beyân-ı Paris, Der-beyân-ı mizâc-ı ahâli-i Paris, Der-beyân-ı mizâc-ı umumi-i ahâli-i Fransa, Der-beyân-ı keyfiyyet ü ahvâl-i Devlet-i Fransa, Der-beyân-ı ahvâl-i umumiyye-i Avrupa, Tezyil ve Hâtîme.

MUSTAFA SAMİ EFENDİ'NİN AVRUPA İLE İLGİLİ MÜŞAHADELERİ

Mustafa Sâmi Efendi, risâlesinde Avrupa'da gördüğü şeyler hakkında bize bilgi verir. Onun en çok dikkatini çeken ilim ve maârif olmuştur. Bu konudaki müşâhadeleri şunlardır: Bütün Avrupa halkı okuma yazma bilir. Fransa'da bir hamal veya çoban dahi kendisine âit bir mektubu okuyup yazacak kudrettedir. Avrupada hüner ve mârifet o kadar ilerlemiş, talim ve taallüm maddesi öyle kolaylık kazanmıştır ki kör ve dilsizler bile kendilerine mahsus işaretleri kullanarak sekiz on sene tahsil

* Yardımcı Doçent Dr., Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

yaparlar ve normal bir insan gibi kimseye muhtaç olmadan yaşayabilirler. Hattâ sağır, dilsiz ve âmâların hikmet ve riyâziye kitapları yazdıkları bile görülmüştür. ¹ Okuyup yazma vâsıtasıyla herkes kazancını hesap ve ona göre hareket edebilir. Hendese ve kimya ilimleri sâyesinde siyah topraktan musaffâ ve mücellâ ayna ve fağfuriar yaparlar. Herşeyi izah eden kitapları vardır. Pariste çeşitli meselelere âait olmak üzere bir senede 1500 adet kitap telif edilir ve basmahâneelerde basılarak çoğaltılır. Çeşitli ilimler yanında günlük konular, fârelerin yok edilmesi gibi bayağı meseleler hakkında da Avrupalıların çeşitli dillerinde çok sayıda kitap vardır ². Böylece Avrupalılar hem kendilerine, hem de başka memleketlerdeki insanlara faydalı olmaktadır.

Avrupalılar için en büyük ayıp cehâlettir. Erkek ve kız çocuklarını en az on sene okuturlar. Bir ilim çoğaldıkça diğer bir ilmin de çoğalmasına sebep olmaktadır. Bir ilim çoğaldıkça diğer bir ilmin de çoğalmasına sebep olmaktadır. Meselâ hendese ilminin inkişafı, cebrin de ilerlemesine vesile oluyor. Böylece vapur "âletleri" yapıyorlar. Bir senede imal olunabilecek eşyayı bir günde imal edebiliyorlar. Kimyanın ilerlemesi de litoğrafyanın gelişmesine sebep oluyor. Böylece kalem ile yazılacak bir kitabı iki bin tane basabiliyorlar.

Lisanlarını belli usullere bağlayıp lüzumsuz fazla kelime kullanmıyorlar. Yeni bir kitap yazana veya birşey icad edene mükâfat veriyorlar ve lâyük olduğu itibarı gösteriyorlar. Bu suretle kimsenin emeği hebâ olmuyor. ³

Romadaki kitaplıktan bahsederken Avrupalıların antika merakına temas eder. Bu merakı da ilmin ilerlemesinin sebeplerinden biri olarak gösterir. Bu konuda meâlen şunları söylüyor: Romada Avrupa'nın en eski ve meşhur kitaplığı bulunur. Bu kitaplıkta, bütün ilimlere âit çeşitli bilgiler mevcuttur. Bir tarafta müze denilen tasvirhânedede birçok antika tasvirler vardır. Avrupalıların gözündeki bunların herbiri bir hazine değerindedir. Avrupalılar eskiden kalan, zamanımızda bulunmayan eşyaya çok değer verirler ve buna Lâtin lisanında antika derler. Eski devirlerden kalan toprak veya altın bir eşya aynı derecede kıymetlidir. ⁴

Floransa'daki teşrihhâne hakkında da şunları söylüyor: Diğer Avrupa şehirlerinde olduğu gibi Floransa'da da fen, tabâbet ve kimya ile meşgul olmak isteyenlerin bilgi edinecekleri büyük bir teşrihhâne mevcuttur. Bu teşrihhânedede insan ve hayvan uzuvları tabii renklerinde, hattâ her kıl ve mesâmâtı tamam olarak aynen imal edilmiştir. Bir odada ispirto ile dolu şişeler içinde filden karıncaya kadar çeşitle hayvanlar bulunmaktadır. Başka bir odada bal mumundan yapılmış ağa, meyve ve çiçek tasvirleri, bir diğerinde çeşitli taş ve madenler vardır. Hepsinin üzerine, mâhiyetlerine dair birer pusula konulmuştur. ⁵

Ayrıca, Napoli'de lâvların altında kalan bir kasabadan zaman zaman antika eşyalar çıkarılarak kiralın hazinesine teslim edildiğini belirtiyor.

1. Mustafa Sâmi Efendi, *Avrupa Riâzesi*, İstanbul 1256, s. 26.
2. a. e., s. 31.
3. a. e., s. 35, 36.
4. a. e., s. 11, 12.
5. a. e., s. 15.

Mustafa Sâmi Efendi, Avrupalıların sağlık teşkilâtlarına da dikkatimizi çekmiştir. Karantina hakkında verdiği bilgiler şunlardır: Malta'ya gelince evvelâ bir doktor tarafından muayene edilirler. Yanlarına bir gözcü (Dideban) verilir. Gözcülerin vazifesi, yanlarına başka kimseleri yaklaştırmamak, elbise ve eşyalarını hergün havalandırmaktır. Bu gözcüler kimin hizmetine verirse, onun günü tamamlanıncaya kadar kimseyle temas etmezler. Büyük memur ve tabibler, karantinadaki misafirlerin odasına girerlerse de gözcüler gibi onlara yaklaşmadıklarından, her akşam evlerine gidebilirler. Malta adası Avrupa'nın kilidi mesabesinde dir. Bu yüzden buradaki karantina, Avrupa'nın diğer karantinalarından daha büyük ve itibarlıdır. Karantina, deniz kenarında kale şeklinde birkaç büyük binadan müteşekkildir. Her binada 80—100 oda, 20—30 hususi dâire mevcuttur. Güney battıktan sonra gözcüler her dâirenin kapısını kapatırlar. Karantina müddetleri uygun olanlar, gece birlikte kalabilirler. Sabah olunca herkes avluya çıkar. Fakat yine de karantina müddetleri ayrı olanların birbirlerine yaklaşmamasına dikkat edilir. Bu usule uyulmazsa, karantina müddeti uzayabilir (Eğer 15—20 gün karantinada kalmış bir kimse, henüz iki üç günden beri karantinada bulunan bir başkasına yaklaşırsa, onun kadar kalmaya mecbur tutulur.) Böyle hadiseleri gözcüler büyük memurlara haber verirler. Haber vermedikleri takdirde muharebe, kısas gibi milletler arası bir meseleye sebep olacakları için, Avrupada kan dökmek de kötü bir şey sayıldığından ceza görürler.⁶

Avrupalıların sağlık konusundaki titizliklerini ve gayretlerini de ilme bağlayan Mustafa Sâmi Efendi, bu konuda da şunları söylüyor: Avrupalılar hüner ve mârifet sayesinde faydalı ile zararlıyı birbirinden ayırabilir ve vücutlarını bilerek kullanırlar. Bu suretle çiçek hastalığı için aşı, vebâya karşı karantina gibi çareler bulurlar. Sakatlar, bulaşıcı hastalıklar, muhtaçlar, askerler ve tekaüdlar için her şehir ve kasabada ayrı ve muntazam hastahâneler vardır. Bunların müstakil tabibleri, her hastahânenin bir eczâhânesi bulunur. Bundan dolayı hastalıkları uzun sürmez, çabucak iyileşirler. Hastahâne binaları büyük ve sağlam olarak yapılmıştır. Hastaların elbiselerinin ve odaların temizliğine son derece dikkat edilir. Yemekleri ihtimamlı ve hususidir. Hastaların hizmetine bakanların çoğu muteber ve asil âilelere mensupturlar. Bunlar sadece milletine fedâkârlık yapmak için ecdâdından kalan malı hastahânelere bağışlarlar, kendilerine küçük bir gelir ayırarak ömürlerini hastaların bakımına vakfederler.⁷

Akıl hastalarının tedâvisi hususunda da şunları söylüyor: Delilik illetine mübtelâ olanlar hem hekimlerin kemal ve mahâretleri, hem de Avrupa hastahânelerinin tertipli ve râbitalı olması dolayısıyla bu dertten kurtulurlar. Çünkü hastahâneler, her memlekette, havanın en hafif olduğu yerde inşâ edilir. Bu hastahânelerde süslü bahçeler, fıskiye ve çeşmeler muntazam odalar, kış günleri için sobalar, gece için âvize ve kandiller vardır. Her on hastanın müstakil bir hizmetçisi mevcuttur. Tabibler günde iki defa hepsini muâyene ederek hastalığın sebebini bulmağa çalışırlar. Meselâ çocuklarını kaybettikleri için cinnet getiren kadınlara balmumundan veya başka şeylerden yapılmış çocuk tasviri; zengin olmak hülyasıyla macun olanlara kolay ve kurşundan yapılmış mangır gibi şeyler yerilerek teselli edilirler. Bunlar arasında iyi-

6. a. e., s. 5—8.

7. a. e., s. 27, 28.

leşmeyenler pek nâdirdir. Ayrıca bunlar bağlı değildir; hastatânede ve bahçelerde dolaşabilirler. Eğer bir serkeşlik yaparlarsa özerlerine, ipten yapılmış nimten şeklinde bir elbise giydirilir. Bu suretle elleri birbirine kavuşamaz ve kimseye zarar veremezler. Bu şekilde zaptedilemeyenler, penceresi olmayan, tepe camlı ve kuru otlarla dolu bir odaya hapsedilirler.⁸

Mustafa Sâmi Efendi Avrupalıların bayındırlık konusundaki titizlikleri hakkında da birçok şeyler söyler ve çeşitli şehirlerden ömekler verir:

Malta : Çarşıları, nâdir bulunan malta taşlarıyla süslenmiş iniş ve yokuşları geometrik olarak yapılmış şirin bir yerdir.⁹

Roma : Avrupa'nın en eski ve meşhur şehirlerindedir. İçinde birçok imâret ve kilise vardır. Ayrıca Sultan Ahmet Meydanındaki Dikili Taş'a, Elçi Han'ndaki Çemberli Taş'a benzeyen dikili taşlar da mevcuttur. Bu çeşit eserler eski sayılır ve nazarlarında çok kıymetlidir. Bunları çoluk çocuğun zararlarından korumak için etraflarını tunç parmaklıklarla çevirmişlerdir. Romadaki Sen Petro Kilisesi, kubbesinde elma renkli bir alem olmasından dolayı halkımız arasında Kızıl Elma diye tanınır.¹⁰

Londra: Avrupa'nın en büyük ve mâmur şehirlerinden biri de Londradır. Fakat dumanlı havası yabancılar zararlıdır. Avrupa'nın her yerinde bulunan ve gaz denilen kandiller Londra'da daha da fazladır. Bu yüzden şehir, geceleri gündüzden daha aydınlık görünmektedir. Şehrin ortasından Tamis (Taymis) nehri geçer. Nehrin üstüne köprü yapılmaktadır.¹¹

Paris: Şehrin içinde pek çok mâmur bina, kıymetli eşya ile dolu muntazam dükkânlar, sayısız saraylar, kütüphâne, rasathâne, ders-hâne ve tâlimhâneler, hastahâne, tiyatro dedikleri hayalhâneler, halkın dolaşması için mesire yerleri ve bahçeler vardır. Tıp ve tabiiye tahsil edenlerin faydalanmaları için bütün nebâtâtın yetiştirilmesine mahsus sobalar ve hayvanat bahçeleri mevcuttur. Parisin ortasından Sena (Sen) nehri akar. Nehrin üzerinde iki tarafı birbirine bağlayan müteaddid ve müzeyyen asma köprüleri vardır.¹²

İlim ve mârifetin bayındırlığa sağladığı kolaylıkları da şöyle belirtiyor: Herkesin evinin kapısı üzerinde numara ve dükkânlarında isim vardır. Böylece aranılan yer kimseye sormadan bulunur. Şehirler arası yollarda, sahra ve dağ aralarında dikilmiş taşlar vâsıtasıyla istenilen şehre, kasabaya ve köye gidilebilir. Hususi olarak hazırlanmış kitap ve haritalar vâsıtasıyla gidilecek yerin kaç saatlik olduğu araba masrafının ne kadar tutacağı gibi mâlumat öğrenilir.¹³

8. a. e., s. 29, 30.

9. a. e., s. 8.

10. a. e., s. 10, 11.

11. a. e., s. 22.

12. a. e., s. 23.

13. a. e., s. 32.

Mühendislik fenni sâyesinde inişli yokuşlu araziyi dümdüz yapıp yanyana üç araba geçecek genişlikte yollar yapmışlardır. Bu yolların temizliği ve iki tarafındaki ağaçların bakımı için hususi memurlar tahsis olunmuştur. Parasma güvenen seyâhat erbâbı, istediği şehir ve kasabaya giderek "otel tâbir olunan" yerlerde kalır. Burada evinde bulamayacağı huzuru bulur. Gümüş tabaklar, altın kaşıklar, geniş halılar, altında dokunmuş atlastan yorganlar vb. ¹⁴

Mustafa Sâmi Avrupalıların askeri düzenleriyle de ilgilenmiştir. Bu konuda şu bilgileri veriyor: Fransa'nın muvazzaf piyade ve süvârisi 300.000'dir. Yirmi yaşını geçen herkes meccanen "Gar dö Nasyonâl" dedikleri redif askerlerine dâhil olur. Bir taraftan kendi mesleklerinde çalışırlar, bir taraftan da sıraları geldikçe askerlik vazifelerini ifa ederler. Fransada üç milyon redif askeri bulunmaktadır. Donanma bakımından İngiltereden sonra ikinci gelir. Donanması büyüklü küçükü 350 parça gemiden ibârettir. ¹⁵

Napoli'de altmış bine yakın asâkir-i berriyeye, sağlam ve bozuk olmak üzere yedi sekiz kıta harp gemisi vardır. ¹⁶

Romada oturan papanın donanması yoktur. Asâkir-i berriyesi 8.000 neferdir. ¹⁷

İngiltere'nin asâkir-i berriyesi 80.000 neferden, donanması büyüklü küçükü bin parça gemiden ibârettir. ¹⁸

Mustafa Sâmi Efendi Avrupalıların ticâretleri hakkında da şu mâlumâtı veriyor: Venedik civarına dâima Arnavut ve Bosna tüccarları gelip gider. Bu yüzden Venedik'i meydana getiren adaların birinde bir "Bâb-ı Kebirhâne", içinde de bir meşhur bulunur. ¹⁹ Londra, ticâreti ile meşhur bir şehirdir. Londraya ve diğer İngiltere iskelelerine gelen gemiler 650 kıtaya ve 23.000'e ulaşır. ²⁰

Mustafa Sâmi Efendi ayrıca Avrupadaki şehirlerin nüfusu, coğrafi durumu, halkın yaşayışı ve dikkatini çeken çeşitli konular hakkında da bizi aydınlatır. Konumuza doğrudan doğruya ilgilendirmediğinden coğrafi bilgileri buraya almadık. Ancak sanat, yaşayış gibi konulardaki çeşitli müşâbadelerinden kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

Sanat : Roma halkı ressamlıkla ün yapmıştır. Mozayik dedikleri hurda taşlarla

14. a. e., s. 33.

15. a. e., s. 25.

16. a. e., s. 9.

17. a. e., s. 11.

18. a. e., s. 22.

19. a. e., s. 18.

20. a. e., s. 22.

tasvirler yaparlar ²¹ . Floransada Grandükânın sarayında ise eski hükümdarların ve diğer meşhur kimselerin kalemlerle yapılmış tasvirleri, masalar üzerinde renkli, nâdide somaki mermerler vardır. Ayrıca her odaya kalıçe şeklinde resimler yapılmıştır. Bu resimlerin , seyahat erbabına göre yeryüzünde eşi bulunmaz tasvirler olduğu muhakkaktır ²² .

Belçika hakkında : Belçika birkaç yıl öncesine kadar Felemenklerin idâresinde idi. Bâzı devletlerin yardımıyla müstakil hâle gelmiştir. Ahâlisi gayretlidir. Bu yüzden ileride büyük bir devlet olacağı anlaşılmaktadır. ²³

Londra'daki darphâne hakkında: Darphânelerde banko denilen kâğıt paralar basılmaktadır. Kâğıt paranın miktarı, saat yelkovanına benzeyen çarlarla tesbit edilir ve darphâne müdürü tarafından bilinir. ²⁴

Fransızlar hakkında: Paris halkı zevk, sefâ ve ihtişamı seven, tasarrufa düşkün gece gündüz çalışan, buna rağmen eğlenmeden geri kalmayan, dâima neşeli, her cins kavme yakınlık gösterebilen insanlardır. Fransa halkı, zeki, tiz-meşrep ve müstehzidir. Fakat kendi işlerinde temkinlidirler. İstihzâları ise açıktan açığa değil, edepli bir şekildedir. Vatanlarını ve milletlerini seven, nâmuslarına düşkün, gayretli ve mütevâzi kişilerdir ²⁵ .

Avrupalıların dini hakkında: Avrupa milletleri hristiyandır. İngiltere, Prusya, Felemenk, İsveç, Danimarka halkı protestan; Rusya Rum (Ortodoks) ; Fransa, Nemçe(Avusturya), İspanya ve diğer devletler katoliktir. ²⁶

Haberleşme hakkında: Mektup için postahâneler açılmıştır. Buraya teslim edilen bir mektubun başkasının eline geçmesine imkân yoktur. Paris'ten Londra'ya iki günde mektup gidebilir. Devlet işlerinde kullandıkları telgraf ise bir haberin bir saat zarfında yüz saatlik yere ulaştırılmasını sağlar.

MUSTAFA SAMİ EFENDİ'NİN TEKLİFLERİ

Mustafa Sâmî Efendi, bu risaleyi Avrupadaki gelişmeleri anlatmak için yazdığı- nı ifâde eder. İntibâlarını anlatırken Osmanlı Devletinin ilerlemesi için lüzumlu gördüğü hususların tatbikini de teklif eder. Bu tekliflerin bir kısmı açıkça ifâde edilmiştir. Bir kısmı ise mukayeseler, takdir ve hayranlık duyguları ile belirtilmiş olan zımnî tekliflerdir.

Yazarın, Osmanlı devletinin eski gücünü kazanması için uygun gördüğü yol, ilim

21. a. e., s. 10.

22. a. e., s. 17.

23. a. e., s. 20.

24. a. e., s. 22.

25. a. e., s. 24.

26. a. e., s. 25.

yoludur. Sâmi Efendi, ilmin her derde çare bulduğunu, günlük hayatta birçok kolaylıklar sağladığını misalleriyle anlatmıştır. Bu konudaki düşüncelerini risâlenin "Tez-yil" bölümünde şöyle izah eder: Herkesin bildiği gibi Avrupalıların bu derece ileri gitmelerinin sebebi, havası ve toprağı değildir. Çünkü Avrupa'da, İtalya'dan başka havası ve toprağı güzel olan memleket yoktur. Demek ki bu ilerlemenin sebebi, yukarıda sayılan ilimlerdir. Bu ilimler İslâm dünyasından Avrupaya geçtiğine göre bizim gerçek malımız (irs-i sahihimiz)dir. O halde müslümanlar arasında bu ilimleri tekrar yaymak lâzımdır. Bizim havamız ve toprağımız da çok güzel ve bereketli olduğuna, halkımız da yaratılıştan zeki bulunduğuna göre Avrupalıların uzun zamanda vücuda getirdikleri her türlü nizam ve sanâyii, pek az zamanda milletimize yaymak mümkündür. Bu takdirde Avrupadan ithal ettiğimiz mal ve erzâka ihtiyacımız, kalmayacaktır; bu yüzden de dışarıya para çıkarmış olmayacağız. Vilâyetlerimiz ve halkımız günden güne mâmur olacak. Avrupalıları geçecek ve nâmımızı kıyâmete kadar devam ettireceğiz. İlimden nasibini alan halkımız vatan ve milletin de kıymetini bilecek, yoksullara el avuç açtırmayacak. Onlar için meskenler ve hastahâneler meydana getirecektir. Alimler ve dervişler için medeseler ve tekkeler inşâ edecektir. *Çünkü mâli kuvvet ancak ilmi kuvvetle hâsıl olabilir.* İlimin artmasıyla zenginlerimiz de çoğalacağından câmiler, mescitler, köprüler ve çeşmeler ihyâ edilecektir. ²⁷

Yazar ilim konusuna, kitabının birçok yerinde temas etmektedir. Bâzi görüşlerini de Avrupa ile İslâm ülkelerini karşılaştırarak, Avrupa'da gördüğü ilerlemeleri takdir ederek belirtmiştir. Bunları doğrudan doğruya teklif olarak kabul etmesek bile zımnen yapılmış teklifler olarak kabul edebiliriz.

Avrupalıların antikaya olan meraklarını anlatırken, bu merakın taklid ve icada yol açtığını söylemektedir. Bu satırlarında Osmanlı Devletinin de bu yolu tâkip etmesini isteyen bir hayranlık duygusu sezilir ²⁸.

Avrupalıların yapmış oldukları icadlar her işte kolaylık sağlayan ve günden güne artan tertibat ve sınaaat, ancak eski eserlere itibar ve onları taklit sâyesindedir. Bu suretle kendi ilim ve karihalarını eskileri izâfe etmekte ve beşer aklının afamiyacağı birçok hârika âlet imal etmektedirler. Alemin ve İslâm ülkelerinin "... revâci olup eşedd ihtiyâc ile muhtâc olduğu kâğıd ve tülbind ve cam ve saat ve sâir her türlü emtia ve akımışayı..." ²⁹ vapurlarla bu ülkelere naklederler. Havada uçmak, yerde teller vâsıtasıyla uzak yerlere bir anda haber göndermek gibi "daha ağreb" ve "hârikulâde" keyfiyetleri, eski eserleri ziyan etmiyerek icrâ etmektedirler. Kendi ilim ve mârifetlerini atırarak icadlar yaptıkları bir hakikattir. Ancak bunda antikanın rolü olduğu da kabul edilmelidir. Fâtih Sultan Mehmet Ayasofyanın iki tarafındaki melek suretlerinin, câminin bâzi yerlerindeki resimlerin, şehirdeki dikili taşların eski zamanlardan kaldıkları için yıkılmalarına ve değiştirilmelerine, müsâde etmemiştir. Bu davranış, eskiden İslâm milletlerinde de antikaya itibar edildiğini gösterir. Eski eserleri tanımanın bir faydası daha vardır. Tarih okuyan kimselerin okudukları şeyleri gözleriyle görmeleri... İşte bu satırlarıyla Mustafa Sâmi Efendi, antika

27. a. e., s. 37 — 39.

28. a. e., s. 12, 13.

29. a. e., s. 12

merakının insanları, taklide, icada, dolayısıyla ilim yoluna yönelttiğini kabul eder ve Osmanlı Devletini de kendi ecdâdını misal göstererek bu yola sevk etmek ister.

Yazarın, Avrupalıların ilme karşı gösterdikleri ilgi ve sevgiyi ifade eden daha birçok ifâdeleri vardır. Bunlardan birkaç tanesine daha temas edelim.

Avrupalılar kendilerini cehâletten kurtarmışlar, hattâ sakat insanların tahsil görmelerini de sağlayarak kötü yola sapmalarını önlemişlerdir. Bu da gıpta edilecek bir haldir.³⁰

Avrupalılar mâliye, askeriye, memuriyet hususunda ve diğer her türlü tertibat, nizâmât ve sinâatte meşhur ve namdar olmuşlar, maslahat ve işlerinin hepsini saat çarkı gibi tertip etmişlerdir. Meselâ sağlıklarını korumanın çok ehemmiyetli bir mesele olduğunu idrak etmişler, sağlığın da önce kendi mizâcını, sonra da yiyip içeceği şeylerin harâretlerini bilip ona göre hareket etmekle muhâfaza edilebileceğini anlamışlardır. İşte Avrupalılar hüner ve mârifetlerinden dolayı bütün eşyanın tabiatını, faydalıyı zararlıyı bilerek, vücudlarını hakimane bir şekilde kullanmaktadırlar.³¹

Avrupadaki hastahânelerin büyüklüğüne, hastaların ve odaların temizliğine, yemeklerinin ihtimamlı olmasına hayret eden Mustafa Sâmi Efendi bu kolaylıklar sâyesinde zengin ve fakir hastaların pek çabuk şifâ bulduklarını³² belirtiyor. Bu ifâdeden, zengin ve fakir hastalar arasında bir fark gözetilmediğini, yazarın bu davranışı beğendiğini anlıyoruz.

Akıl hastalarına tatbik edilen tedâviyi anlatırken Mustafa Sâmi Efendinin bunu Osmanlılardaki şekil ile mukayese etmesi dikkat çekicidir: "İşte Avrupalılar tabâbetle meşgul olarak, cünun olanların şifâsının ancak hoşça tutulmakla mümkün olacağına inanırlar. Bizde ise deli kütük ile uslanır, denmesi lâya'kılâne bir sohbet imiş."³³ Buradaki tasvip ve hastalara duyulan merhamet açıktır.

Avrupalılar bayındırlık konusunda da bir takım kolaylıklar icad etmişlerdir. Umumi yollar, sâdece seyahat edenlere faydalı değildir. Harp zamanında asker, zahire ve silâh sevkiyatında da çok istifâdelidir. Çeşitli yazıların ve mektupların sür'atte yerlerine ulaşmasını temin ederek devlet işlerini ve insanların haberleşmelerini de çabuklaştırır.³⁴

Bütün bu bilgileri şöyle neticeye bağlıyor: Bu izahattan anlaşılımıştır ki hüner ve maârif her türlü iş için lâzımdır ve Avrupalıların düzeninin sebebi, ilmin yayılmış bulunmasıdır. Avrupalıların ilme bu derece âşinâ olmalarının sebebi ise tahsildir. Onlar için en büyük ayıp cehâlettir. Fakat onların gece gündüz meşgul oldukları bu ilimler dini ilimler değildir. Bunlar daha önce İslâm dünyasında vücuda gelip bilâhare

30. a. e., s. 27.

31. a. e., s. 27.

32. a. e., s. 28.

33. a. e., s. 30.

34. a. e., s. 34.

Avrupaya geçen ve onlar tarafından durmadan geliştirilen ulum-ı riyâziye ve hikemi-yedir: Mantık, heyet, tıb, hendese, cerr-i eşkâl, ilm-i hisâb, kimya, târih, şiir ve inşâ, coğrafya, fizik gibi. ³⁵

Mustafa Sâmi Efendi Avrupada gördüğü şeylerden yalnız birini açıkça tenkit eder. Bu da yemeklerdir. Yazar, Avrupalıların yiyeceklerini "hazminin güç" ve sağlığı zarar verici olduğunu söyler. ³⁶ Bir de Avrupalıların antikaya olan merakının mübâlağa derecesine vardığını, bu yüzden bâzı binâları boyatmadan muhâfaza ettiklerini söyler ve bu tutumu hoş karşılamaz. ³⁷ Bir iki yerde de kadınların letâfetinden, zarâfetinden bahseder. ³⁸ Fakat bunlar teferruâta âit hususlar olduğundan ehemmiyetli değildir. Bunlardan başka Avrupalıların din ve mezhep ayrılığı gözetmediklerini, ³⁹ Fransızların hüs-n-i ahlâk sahibi olduklarını ⁴⁰ da tasvibkâr bir tutumla belirtmektedir.

SONUÇ :

Mustafa Sâmi Efendi hakkında kaynaklarda pek az bilgi mevcuttur. İbnül'emîn onun dindar, fakat sebatsız ve kararsız olduğunu, şâirlerin ona uzun hiciveler yazdıklarına kaydediyor. Lütfî Efendi ise tarihinde, halkın ayıplamasını ve zamanının icaplarını hesaba katmadan önüne gelene alışılmış usul ve âdetleri kötülediğini, Avrupadaki âdetleri nakil ve tasvip ettiğini belirtiyor. Bu dikkatsiz sözler yüzünden Takvimhâne Nâzın iken azledilmiş, uzun zaman boştaki kalmış, fark ü zarurete düşmüş, bir aralık bâzı sefâretlerde bulunduktan sonra vefat etmiş olduğunu da ilâve ediyor.

Bu izahattan anladığımıza göre Mustafa Sâmi Efendi, yazdıklarından dolayı ayıplanmış ve bir kenara itilmiş bir şahsiyettir. Halbuki müşâhade ve hükümleri, onun fazla ileri görüşlü olmasa da, mukayese yapabilen ve hâdiselerin sebeplerine inebilen bir kimse olduğunu gösteriyor. Batıdaki gelişmenin asıl sebebini, ruhunu keşfetmiş gibidir. Batıdaki medeniyetin ilme, ilmin de tahsile dayandığını sık sık söylemesi boşuna değildir. Avrupa artık 17. ve 18. yüzyıllardaki Avrupa olmaktan çıkmıştır. Şimdi Osmanlı Devletinin karşısında tekniğini ve gelişmesini kabul ettiren bir Hristiyan dünyası bulunmaktadır. Mustafa Sâmi Efendi bu dünyayı farketmiş ve ana hatlarıyla tanıtmaya çalışmıştır. Fakat belki kâfi derecede aktif olmamasından, belki meseleleri takdim edişindeki hatâdan, belki de henüz zamanın erken olmasından, devri tarafından lâyıkiyle değerlendirilememiştir.

Avrupa Risâlesi küçük, fakat düzenli bir eserdir. Yazar bugün de değerinden hiçbir şey kaybetmemiş olan, hattâ değeri daha da çok anlaşılan bir düşünceyi, ilim ve maârifin ehemmiyetini çok iyi anlamış ve üzerinde ısrarla durmuştur. Avrupadaki antika merakı ve eskiye dönüş üzerinde de fazlaca duran ve bu merakın yeni buluşlara yol açtığını söyleyen Mustafa Sâmi Efendi, bu dikkatiyle rönesans hareke-

35. a. e., s. 37.

36. a. e., s. 34.

37. a. e., s. 14.

38. a. e., s. 21.

39. a. e., s. 25.

40. a. e., s. 24.

tini anlamış gibidir. Onun açık ve anlaşılır bir nesir dili olduğunu; eserinin Tanzimat-tan önceki Osmanlı nesri hakkında güzel bir örnek teşkil edebileceğini de ilâve edelim.

Sonuç olarak Mustafa Sâmi Efendi'nin dikkatli ve meselelerin derinliklerine nüfuz edebilen bir müşâhid olduğunu, fakat devrinde pek de iyi anlamadığını söyleyebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

1. Mustafa Sâmi Efendi, *Avrupa Risâlesi*, İstanbul : 1256.
2. Unat, Faik Reşit, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, Ankara : 1968.
3. Tanpınar, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul : 1956.
4. İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Asır Türk Şairleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.